

**ПРОБЛЕМИ ДРІБНОГО КРЕДИТУ НА ЗАСІДАННЯХ
«МІСЦЕВИХ КОМІТЕТІВ ПРО ПОТРЕБИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ» УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ (1902–1903 РР.)**

**PROBLEMS OF SMALL CREDIT AT MEETINGS OF “LOCAL COMMITTEES
ON AGRICULTURAL INDUSTRY NEEDS”
OF UKRAINIAN PROVINCES (1902–1903 YEARS)**

Селіхов Д.А., к.ю.н.,

доцент кафедри теорії та історії держави і права

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

У статті проаналізовано діяльність місцевих комітетів, створених у 1902 р. відповідно до програми уряду Сергія Вітте, щодо розроблення законопроектів стосовно найгостріших проблем, які все більше загострювали соціальну напругу на селі. Цими проблемами були, зокрема, питання, пов'язані з існуванням у селі такого пережитку феодалізму, як кругова порука селян у сплаті податків і вирішення низки інших соціально-економічних проблем, з якими у своїй повсякденній практиці стикалися непривілейовані стани. Яскравим свідченням гостроти соціально-економічних відносин у селі були масові заворушення в Полтавській і Харківській губерніях 1902 р. Під впливом цих, а також інших подій, які трапилися аграрній сфері на рубежі XIX – XX ст., створені відповідно до розпоряджень Комітету міністрів місцеві комітети «про потреби сільськогосподарської промисловості», які на своїх засіданнях протягом 1902–1903 рр. торкнулися практично всіх найгостріших проблем аграрного сектору економіки країни. Згадані комітети були створені в усіх дев'яти губерніях Наддніпрянської України. Не залишилось поза увагою комітетів і таке актуальне для значної частини сільськогосподарських товаровиробників питання, як дрібний кредит. Особливу увагу місцеві комітети приділили питанню, пов'язаному з розширенням кола позичальників, пропонуючи видавати кредити і окремим домогосподарствам, і сільським товариствам, сільськогосподарським об'єднанням у формі артілей, і навіть окремим сільським громадам. З різних причин, переважно соціально-економічного характеру, найбільшу активність в обговоренні проблем дрібного кредиту проявили місцеві комітети Правобережної України, до складу якої входили тоді Київська, Подільська та Волинська губернії. Найчастіше процедура обговорення відповідних проблем, пов'язаних із сільськогосподарським кредитом, розпочиналась із заслуховування доповіді якогось члена комітету або ознайомлення з аналітичною запискою, яка надійшла від певної особи або групи осіб, після чого розпочиналась дискусія, у якій брали участь найактивніші члени цього комітету. Досить активну участь у дискусіях щодо дрібного кредиту взяли громадські діячі Полтавщини, серед яких вирізнялась позиція члена Лохвицького повітового комітету, відомого в тогочасній державі економіста Михайла Туган-Барановського, ідея якого полягала у найактивнішій участі держави у стимулюванні розвитку дрібного кредиту за кошти Державного банку.

Загалом же, повітові комітети ухвалювали певні пропозиції щодо дрібного кредиту, які направлялись на розгляд губернського комітету про потреби сільськогосподарської промисловості», який, у свою чергу, після відповідного обговорення спрямовував свої пропозиції до «особливої наради щодо потреб сільськогосподарської промисловості», яку очолював згаданий вже С.Ю. Вітте.

На жаль, переважна більшість членів «особливої наради» вважала несвоєчасним подальше розширення дрібного кредиту, але через наполягання голови Комітету Міністрів 7 червня 1904 р. імператор все ж схвалив новий закон про установи дрібного кредиту.

Ключові слова: кредит, місцеві комітети, сільське господарство, Україна.

The paper analyzes the activities of local committees set up in 1902 under the program of the Sergiy Witte Government to draft bills on the most pressing problems that have exacerbated the social tensions in the countryside. These problems were, in particular, issues related to the existence in the countryside of such vestiges of feudalism, such as the circular pledge of peasants in tax payments, and the solution of a number of other socio-economic problems encountered in their daily practice by the disadvantaged people. Massive unrest in the Poltava and Kharkiv provinces in 1902 was a clear indication of the severity of socio-economic relations in the countryside. Under the influence of these and other developments in the agricultural sector at the turn of the nineteenth and twentieth centuries, in accordance with the orders of the Committee of Ministers, local committees “on the needs of the agricultural industry” at their meetings during 1902–1903 years touched on almost all the most acute problems of the agrarian sector. economy of the country. The committees were established in all nine provinces of Dnieper Ukraine. Committees are not neglected, and such a matter of urgency for many agricultural producers as small credit. Particular attention is paid to local committees associated with the expansion of the circle of borrowers, offering to lend and individual householders and rural communities, agricultural associations in the form of cooperatives, and even some rural communities. For various reasons, mainly of socio-economic nature, local committees of Right-Bank Ukraine, which at the time consisted of Kyiv, Podil and Volyn provinces, were most active in discussing small-credit problems. Most often, the process of discussing related issues with an agricultural loan starts with hearing a report from a committee member or reading an analytical note from a particular person or group of people, followed by a discussion with the most active members of that committee. Public figures of Poltava region took a rather active part in discussions about small credit, among which the position of a member of the Lohkhytsky County Committee, known in the then state economist Mikhail Tugan-Baranovsky, whose idea was the most active participation of the state in stimulating the development of small credit at the time, stood out.

In general, the county committees approved some small loan proposals that were submitted to the provincial committee for the needs of the agricultural industry, which in turn, after appropriate discussion, forwarded their proposals to the “Special Meeting on the Needs of the Agricultural Industry”, which was already headed by S.Y. Witte.

Unfortunately, the overwhelming majority of members of the “Special Meeting” considered the late extension of the small loan untimely, but at the insistence of the Chairman of the Committee of Ministers on June 7, 1904, the Emperor still approved the new law on small credit institutions.

Key words: credit, local committees, agriculture, Ukraine.

Постановка проблеми. На сучасному етапі українського державотворення однією з важливих проблем є процес підготовки та ухвалення відповідних законодавчих актів, якість яких у нас, як свідчить практика, ще далека від свого ідеалу. Інколи правотворчий процес здійснюється поспіхом, що невдовзі вимагає внесення невідкладних змін і доповнень у ті чи інші правоустановчі

документи. У цьому контексті не зайвим було б скористатися досвідом підготовки основних законодавчих актів, які мали життєво важливе значення для переважної частини населення Російської імперії початку XX ст. Ідеться в цьому випадку про роботу «місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості», які були створені у 1902 р. відповідно до програми дій урядової

«особливої наради про потреби сільськогосподарської промисловості», до складу якої входили міністри внутрішніх справ, юстиції, фінансів, землеробства і державних маєтностей, а також низка осіб із числа високопоставлених державних чиновників.

Стан дослідження. Якщо діяльність «особливої наради» у загальноісторичній літературі висвітлена досить детально [5; 6; 8; 9; 22], то щодо змісту ініціатив «місцевих комітетів» українських губерній стосовно вдосконалення аграрного законодавства, не кажучи вже про його окремі аспекти, включно з проблемами сільськогосподарського кредиту, інформації надзвичайно мало. Автором цих рядків виявлено лише кілька праць, у яких охарактеризовано як усю роботу «місцевих комітетів» загалом [21], так і окремі аспекти їхньої діяльності [3].

Метою статті є з'ясування змісту пропозицій «місцевих комітетів про потреби сільськогосподарської промисловості» українських губерній, спрямованих на вдосконалення чинного кредитного законодавства, проблеми якого давно вже стали надбанням тогочасної громадськості [1; 2; 4; 11].

Виклад основного матеріалу. Згідно з рекомендаціями «особливої наради» робота «місцевих комітетів» була організована так: восени 1902 р. повітові комітети повинні були обговорити весь перелік запитань із 26 пунктів столичного керівництва, після чого робив свої висновки губернський комітет, думка якого вже спрямовувалась центральній владі. Членами повітових комітетів були, як правило, найвідоміші особи регіону з числа помісного дворянства та представники місцевої державної адміністрації. Загальна їхня кількість іноді сягала близько пів сотні осіб. Обов'язки голови комітету виконував повітовий керівник дворянства. Губернським комітетом, чисельність якого була теж у межах 50 осіб, найчастіше керував губернатор. Окрім керівників дворянства та представників місцевої державної адміністрації, до складу губернського комітету входили відповідальні працівники державних земельних банків, деякі поміщики, економісти або правознавці з ученими званнями.

Чи не найактивніше проблеми дрібного кредиту обговорювалися на засіданнях «місцевих комітетів» Київської, Подільської і Полтавської губерній, тоді як в інших регіонах цьому питанню, яке у відповідному переліку «особливої наради» було позначене літерою «Г», приділялось значно менше уваги. Найчастіше процедура обговорення відповідних проблем, пов'язаних із сільськогосподарською діяльністю, розпочиналось із заслуховування доповіді члена комітету або ознайомлення із запискою, яка надійшла на адресу комітету з того чи іншого питання. Наприклад, на засіданні Канівського повітового комітету Ю.Г. Гамалій у своїй доповіді охарактеризував діяльність сільських банків як найоптимальніший спосіб організації дрібного кредиту [12, с. 507]. Про перевагу сільських банків над іншими формами дрібного кредиту йшлося і в записках, поданих до Радомисльського повітового комітету волосними писарями: Брусилівської волості – Барановським [12, с. 959], Вишевицької волості – Шемеранським [12, с. 961] та Гірностайпільської волості того ж повіту – Ф. Пинчуком [12, с. 961], та низці інших аналогічних повідомлень представників волосної адміністрації і державних службовців певного регіону [12, с. 1033]. Цю ідею підтримували й деякі поміщики, інтереси яких діяльність сільських банків безпосередньо не зачіпала. Наприклад, у доповіді представника помісного дворянства Тарашанського повіту В.Х. Доманського зазначалось, що організація дрібного кредиту повинна бути розвиненою у найширших масштабах. «Цей кредит, – читаємо у його доповіді, – повинен існувати при кожному волосному правлінні, видаватися за малі відсотки під забезпечення майном чи за гарантією приватних осіб і за умови витрати його на поліпшення чи розвиток господарства, виписку сільськогосподарських машин, на робочих

і племінних тварин, розведення «бджільництва» та інші галузі» [12, с. 1038]. Член Вінницького повітового комітету Подільської губернії К. Падлевський запропонував назвати подібну установу дрібного кредиту не банком, а сільською касою. Ним було запропоновано навіть проєкт статуту такої каси, яка, на його думку, повинна була являти собою найпростішу і основну установу для якнайширшої організації життєздатного народного дрібного кредиту для того, щоб у майбутньому навчити селян користуватися «більш повним кредитом в «окружних банках», ощадно-позичкових чи кредитних товариствах або «волосних сільських банках» [12, с. 319]. Згідно з проєктом статуту сільської каси її відкриття можливе за умови наявності пожертви опікуна каси з числа великих землевласників у сумі 100 крб., а також внесків коштів у сумі 60 крб. двадцяти селян (по 3 крб. від кожного). До цих коштів «приєднуються 200 крб.», наданих опікуном як чотирьохпроцентної позики терміном на 10 років. Членами каси могли бути лише особи християнського віросповідання. Щоб вийти зі складу членів каси, сільському мешканцю потрібно було знайти на своє місце особу, яка погодилась би взяти на себе ті ж самі обов'язки і відповідальність. Позики в такій касі пропонувалось видавати терміном до одного року за 8% річних [13, с. 322]. Були детально виписані і всі інші аспекти функціонування запропонованої кредитної установи, проєкт якої, однак, не отримав підтримки Вінницького повітового комітету.

Децю іншу схему організації дрібного кредиту запропонував у своїй доповіді 11 листопада 1902 р. член Гайсинського повітового комітету Пашковський. На його думку, найдоцільнішою формою є організація дрібного кредиту за схемою позичково-ощадної каси, яка, за його твердженням, показала свої найкращі якості в такому регіоні імперії, як Царство Польське. Загалом же, на думку доповідача, необхідно організувати кредитні установи за зразком німецьких кас Шульце-Деліча, Райфайзена і Гааза, «... насадження яких у Росії можливе виключно за умови завідування ними Міністерства фінансів» [13, с. 511]. У своїй ухвалі по пункту «Г» Гайсинський повітовий комітет констатував нагальну необхідність «збільшення і популяризацію дрібного народного кредиту». Конкретну ж його форму, узгоджену з Міністерством фінансів, повинні визначати місцеві органи самоврядування. Для утворення необхідного для будь-якої кредитної установи статутного капіталу «... із коштів Міністерства фінансів повинна бути видана безвідсоткова позичка» [13, с. 512].

На думку голови Кам'янецько-Ушицького з'їзду мирових посередників С.Д. Бибикова, у такому регіоні, як Подільська губернія, недоцільно виділяти якийсь один із трьох існуючих у Російській імперії типів установ дрібного кредиту: кредитні товариства; ощадно-позичкові товариства; сільські, волосні чи станичні банки. І все ж певну перевагу доповідач віддавав сільським банкам, яких у Кам'янець-Подільському повіті нараховувалось чотирнадцять. Головною умовою надання кредиту в будь-якій із вищезгаданих установ повинна бути матеріальна застава, що дасть змогу знизити відсотки за надання позики. Нею могла би бути нерухомість (земля), будівлі (житло), землеробські знаряддя праці або урожай [13, с. 732]. Член Ушицького повітового комітету І.А. Бржоснівський під час організації дрібного кредиту, для якого слід залучати державні ощадні каси, рекомендував враховувати факт соціальної нерівності селянства, яке з економічного погляду розподіляється щонайменше на 5 груп. До першої категорії він відносив заможних, які мали досить коштів для функціонування своїх господарств на традиційних принципах, тоді як другу групу становлять заможні селяни, які бажають модернізувати своє господарство, а тому зацікавлені в короткотерміновому кредиті розміром від 100 до 500 крб. До третьої категорії доповідач відносив середньо забезпечених селян, які також відчували потребу

у дрібному кредиті терміном від 2 до 3-х років. Четверту категорію становили малоземельні селяни, які «змушені удаватися до постійного кредитування». Що ж до п'ятої категорії осіб, які мали лише присадибні ділянки, а тому внаслідок крайньої бідності не мали можливості брати кредити, хоч і потребували їх «для поліпшення свого матеріального становища, то перебування їх у складі будь-яких товариств є неможливим» [13, с. 1040].

У Полтавській губернії повітові комітети теж мали різні позиції щодо форми і способів організації дрібного кредиту. Наприклад, Лохвицький повітовий комітет, членом якого був відомий економіст, гласний Лохвицького земства М.І. Туган-Барановський, висловився за те, щоб «... явочним порядком ввести установи дрібного кредиту» [14, с. 152]. Беручи до уваги певні переваги кредитних товариств райфайзенівського типу, держава повинна їх усіляко підтримувати. Для задоволення потреб дрібного кредиту бажано було б, на думку цього комітету, залучення таких капіталів: а) внесків сільського населення, які зберігаються в державних ощадних касах; б) громадських, волосних, різного роду станових, а також земських капіталів; в) сирітських коштів, які слід розмішувати виключно у кредитні установи з відповідними гарантіями уряду чи земства; г) бажано надати установам дрібного кредиту права випуску ощадних марок; г) бажано розширити участь Державного банку в частині кредитування на пільгових умовах вищезгаданих установ і утворення особливого фонду дрібного кредиту розміром у 100 млн крб. Лохвицький повітовий комітет уважав за необхідне надати всім установам дрібного кредиту право ломбардних і заставних операцій, тобто видачу позик під заставу майна, яке перебуває у власності позичальника. Пропонувалось також перетворення станових установ дрібного кредиту в нестанові з обов'язковим відокремлення їхньої звітності від діловодства волосних правлінь; широка участь земства у справі контролю і керівництва всіма установами дрібного кредиту, а також організація спілки всіх установ дрібного кредиту імперії, виразником якої могли б бути періодичні з'їзди представників дрібного кредиту, земств та урядових установ в особі Державного банку та державних ощадних кас [14, с. 153].

У Роменському комітеті під час обговорення питання про те, які форми кредитних установ є найбажанішими, думки розділились: одні рекомендували потурбуватися про те, щоби збільшити кількість кредитних і ощадно-позичкових товариств, тоді як інші віддавали перевагу наявним ощадно-допоміжним волосним касах. Комітет одногласно ухвалив рішення про необхідність розширити участь Державного банку в забезпеченні установ дрібного кредиту обіговими коштами [14, с. 153]. Миргородський комітет визнав бажаним відновити право земства (згідно з відповідним законом 1871 р.) відкривати самостійні банки для дрібного кредиту. При цьому комітет вважав за необхідне залучати для установ дрібного кредиту державні ресурси, які концентрувалися в ощадних касах. Досить радикальною була пропозиція Миргородського комітету щодо порядку відкриття діяльності відповідних установ, суть якого полягала у відмові від дозволеного порядку їхнього функціонування [14, с. 154].

Що стосується інших губерній Наддніпрянської України, то як повітові, так і губернські комітети про потреби сільськогосподарської промисловості, проблеми дрібного кредиту хвилювали значно менше. Наприклад, у Чернігівській губернії розгорнуто оцінку функціонування установ дрібного кредиту дав лише Ніжинський повітовий комітет. На одному із засідань цього комітету було заслухано доповідь П.К. Калиновського, який кваліфікував дрібний кредит як «основу сільськогосподарської діяльності країни» [15, с. 365]. Використавши ідеї цієї доповіді, Ніжинський комітет ухвалив так: 1) визнати бажаною організацію дрібного народного кредиту на принципах відповідного

Положення від 1 червня 1895 р.; 2) беручи до уваги те, що проєкт Ніжинського земського банку від 22 вересня 1899 р. відповідає основним принципам Положення від 1.VI.1895 р., вважати за доцільне функціонування такого банку як зразка для інших «установ дрібного кредиту» [15, с. 366]. Інші комітети обмежились у своїх ухвалах висновком про відсутність у справі організації дрібного кредиту особливих проблем. Досить типовою була позиція Сосницького комітету, який у підсумковій резолюції констатував: «Народний дрібний кредит є при волосних правліннях» [15, с. 409].

Серед комітетів Харківської губернії дрібному кредиту найбільше уваги приділив Валківський повітовий комітет, на одному із засідань якого було заслухано доповідь, підготовлену членом окружного суду Г.Н. Абрамовим і земським начальником 1-ї дільниці В.І. Фюнером. Автори вважали відсутність «правильно організованих установ дрібного кредиту» однією з найголовніших причин важкого економічного становища основної маси селянства. Наявні в регіоні позичково-ощадні і допоміжні каси, сільські банки і кредитні товариства «зовсім не відповідають своєму призначенню» [15, с. 199]. Пропозиції авторів доповіді зводились до того, щоб у кожній волості мати одну установу дрібного кредиту відповідно до статуту сільських банків, але з певними відмінностями, суть яких полягала в такому: 1) управління такими установами повинно здійснюватися наглядовими радами і правлінням, членів яких бажано обирати лише на три роки з виходом із його складу щорічно третьої частини; 2) члени ради і правління повинні бути незалежними від волосної адміністрації; 3) подібні установи повинні контролюватися чиновниками Державного банку; 4) кошти установ дрібного кредиту повинні складатися з капіталів наявних сільських банків і позик Державного банку.

У Катеринославській губернії більш-менш чітку позицію щодо організації дрібного кредиту висловив Бахмутський комітет. Проте і він обмежився лише загальними фразами на кшталт: «Розповсюдження сільських кас і банків для дрібного кредиту, безумовно, було б корисним для наших громадян, для яких сільське господарство є основним джерелом прибутків. Однак враховуючи те, що ідея самопомогою серед нашого населення є не досить популярною, то розповсюдження вищезгаданих установ можливе лише за умови використання коштів, виділених для цієї справи урядом» [17, с. 102].

Подібною була ситуація з обговоренням проблем дрібного кредиту і в сусідніх Таврійській і Херсонській губерніях.

Що ж до відмінностей, то про них можна говорити майже виключно у плані певних особливостей форм обговорення цієї проблеми. Наприклад, у Мелітопольському повіті була створена спеціальна комісія, завданням якої була підготовка пропозицій щодо кращої організації дрібного кредиту. Але і ця комісія обмежилась лише висновком про те, що закон від 1 червня 1895 р. дав, на її думку, вичерпні відповіді щодо форм і способів організації дрібного кредиту, а тому «немає потреби вносити будь-які суттєві зміни і створювати нові типи установ дрібного кредиту, окрім тих, про які йде мова в цьому Положенні» [17, с. 116]. Комісія розглянула, по суті, тільки одне, мало-значуще, на нашу думку, питання: чи є шкідливою діяльність певного неспроможного кредитного товариства лише одному йому, чи й усім навколишнім аналогічним товариствам? Ухвала комісії була однозначною: «неспроможність одного товариства шкідливо впливає і на інші сусідні товариства» [17, с. 119]. Щодо пропозицій, реалізація яких могла б не допустити краху неспроможного товариства, то комісія вважала необхідним створити союзи таких установ, які могли б забезпечити допомогу «хворому» товариству.

Місцеві комітети Херсонської губернії теж вважали Положення від 1 червня 1895 р. таким, що вичерпує всі

актуальні проблеми організації та функціонування установ дрібного кредиту. Така оцінка становища з функціонуванням вищезгаданих громадських об'єднань вплинула і на позицію губернського комітету. Досить показовою в цьому плані була доповідь члена комітету Ю.Ю. Саморуко: «Про організацію дрібного дешевого кредиту для землевласників і землеробів і про головну роль, яку земство повинне відігравати у цій справі». Як видно з цієї назви, автор намагався довести, що дрібний кредит однаково важливий як для поміщиків-латифундистів, так і для дрібних товаровиробників із числа непривілейованих станів українського села. Такий кредит могло б організувати «земство і тільки земство» [19, с. 153]. Доповідач запропонував навіть можливу схему такого кредиту «під хліб». Зміст цих пропозицій полягав у такому: земство, одержавши заявку на позику під заставу зернових культур («хліб»), повинно через своїх службовців, земських начальників і волосних старшин з'ясувати особистість заявника, площу та стан його посівів, після чого вже може бути остаточно визначена сума можливої позики. Для отримання необхідних коштів земство могло використати таку схему залучення коштів, як облігаційна позичка, зацікавленість у якій можлива через встановлення вищих відсотків по облігаціям, ніж ті, що практикуються в земельних банках, а саме: 7–8% проти 4,5% відповідно [19, с. 155]. Оце і всі пропозиції Херсонського губернського комітету з цього питання.

Хоча місцеві комітети Волинської губернії і визнавали важливість дрібного кредиту для сталого розвитку сільськогосподарського виробництва у регіоні, проте конкретних пропозицій щодо організаційно-правового регулювання установ дрібного кредиту ними запропоновано не було. Деякі комітети на пункт «І» відповідного

опитувальника «особливої наради» обмежились лише підтримкою ідеї подальшого розвитку дрібного кредиту [20, с. 214–222].

Висновки. З усього вищесказаного очевидно, що жоден із місцевих комітетів українських губерній Російської імперії не висловив заперечення ідеї вдосконалення форм і змісту функціонування у регіоні установ дрібного кредиту. Окремі комітети щодо цього запропонували досить обґрунтовані і, що найголовніше, життєздатні ідеї, реалізація яких у конкретно-історичних умовах Наддніпрянської України могла б дати реальний економічний ефект. При цьому можна спостерігати наявність певного зв'язку між гостротою аграрного питання в певному регіоні і активністю членів місцевих комітетів. Про це свідчить, наприклад, такий формальний показник, як загальний обсяг праць тих чи інших комітетів від 1139 аркушів у Київській губернії, 830 – у Полтавській і Подільській, до 286 у Катеринославській, 268 – Таврійській і 256 – у Волинській.

Про практичні результати роботи місцевих комітетів із погляду ухвалення нових законів свідчить публікація 7 червня 1904 р. нового Положення про установи дрібного кредиту, яким, зокрема, було дозволено земствам відкривати власні кредитні структури у формі так званих «земських кас дрібного кредиту» [7, № 24735]. Зразковий статут таких кас було затверджено міністром фінансів 14 червня 1906 р. [8, № 55. – ст. 499]. В аспекті перспектив подальшого дослідження проблем сільськогосподарського кредиту певної уваги дослідників заслуговують питання, пов'язані з оцінкою місцевими комітетами проблем меліоративного кредиту та розробленням ними пропозицій щодо вдосконалення правових аспектів функціонування Селянського поземельного банку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бунге Н.Х. Об открытии в Киеве новых банков Киевлянин. 1872. 30 марта.
2. Быстренин В.Д. Земельный кредит и оскудение. Санкт-Петербург : Изд. юрид. кн. маг. М.К. Мартынова, 1895. 76 с.
3. Герценштейн М.Я. Мелкий кредит в трудах комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности и сберегательные кассы. Типо-литор. т-ва И.Н. Кушнарв, 1904. 128 с.
4. Гурьев А.Н. К реформе Крестьянского банка. Санкт-Петербург : Тип. В. Киршбаума., 1894. 67 с.
5. Дейч Г.М. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности. 1902–1905 : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 – отечественная история. Ленинград, 1947. 217 с.
6. Кризис самодержавия в России. 1895–1917. Ленинград : Наука, 1984. 384 с.
7. Высочайше утвержденное Положение об учреждениях мелкого кредита 7 июня 1904 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3-е. Т. XXV. Санкт-Петербург, 1905. № 24735.
8. Образцовый устав земских кас мелкого кредита. *Собрание узаконений и распоряжений правительства* 19 сентября 1906 г. Отд. II. Санкт-Петербург, 1906. № 55. Ст. 499.
9. Сидельников М.С. Аграрная политика самодержавия в период империализма. Москва : Наука, 1980. 315 с.
10. Симонова М.С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. Москва : Наука, 1987. 25 с.
11. Тернер Ф.Г. Крестьянский кредит: Очерк. *Вестник Европы*. 1895. № 5. С. 441–483.
12. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XV: Киевская губерния. Санкт-Петербург : Тип. Исидора Гольдберга, 1907. 1139 с.
13. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXI: Подольская губерния. Санкт-Петербург : Тип. В. Киршбаума, 1903. 830 с.
14. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XXXII: Полтавская губерния. Санкт-Петербург : Тип. Исидора Гольдберга, 1903. 830 с.
15. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XLVII: Черниговская губерния. Санкт-Петербург : Отделение тип. П.П. Сойкина, 1903. 442 с.
16. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XLV: Харьковская губерния. Санкт-Петербург : Тип. В. Киршбаума, 1903. 510 с.
17. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XII: Екатеринославская губерния. Санкт-Петербург : Тип. Исидора Гольдберга, 1903. 286 с.
18. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XL: Таврическая губерния. Санкт-Петербург : Тип. Исидора Гольдберга, 1903. 268 с.
19. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. XLVI: Херсонская губерния. Санкт-Петербург : Тип. В. Киршбаума, 1903. 397 с.
20. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. VIII: Волинская губерния. Санкт-Петербург : Тип. В. Киршбаума, 1903. 256 с.
21. Шидловский С.И. Общий обзор трудов местных комитетов. С.И. Шидловский. Санкт-Петербург : Тип. В. Киршбаума, 1905. 448 с.
22. Щербакова И.К. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности и редакционная комиссия Министерства внутренних дел, как альтернативные центры обсуждения крестьянского вопроса в начале XX века: 1902–1905 гг. Специальность: 07.00.02 – отечественная история. Дис. канд. ист. наук. М., 2003. 246 с.